

УДК 347.62(37)+341.9(39)

Олеся Балко,аспірантка кафедри історії держави, права та політико-правових вчень
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН У ДАВНЬОМУ РИМІ

У статті на основі аналізу закономірностей правового регулювання подружнього життя у Давньому Римі досліджено процес становлення та розвитку принципів регулювання шлюбних відносин, їх удосконалення в процесі рецепції римського приватного права та місце у правових системах країн континентального типу.

Ключові слова: моногамність шлюбу, принцип «партнерства» подружжя, договірна концепція шлюбу, роздільність майна подружжя.

Правова традиція країн континентального типу правової системи сформувалася та будується на принципах римського приватного права.

Дослідження інститутів сімейного права сучасних європейських країн неможливе без урахування історичних витоків, а саме норм, принципів, правових конструкцій, запозичених з римського права.

Завдяки історико-правовому дослідженню закономірностей регулювання подружнього життя у Давньому Римі можна простежити основні аспекти формування та удосконалення принципів інституту шлюбу, закріплених у законодавчих актах сучасних європейських країн континентального типу правової системи, до яких також належить і Україна.

Дослідженню шлюбно-сімейного права Давнього Риму приділена значна увага вітчизняних та зарубіжних вчених-романістів. Поряд із аналізом проблем історичного розвитку інститутів римського приватного права значна увага приділена регулюванню шлюбно-сімейних відносин у працях знаних учених: Дж. Франчозі, О. С. Йоффе, О. А. Омельченка, К. Лоського, А. А. Підопригори та ін.

Шлюбні відносини в Давньому Римі регулювалися не довільно, а ґрунтувались та узгоджувались певними принципами, процес формування, становлення і розвитку яких заслуговує на особливу увагу.

Тож у межах названої мети перед нами постали такі завдання:

— встановити чинники, які впливали на формування принципів регулювання шлюбних відносин;

— дослідити процес розвитку та удосконалення принципів регулювання шлюбних відносин у Давньому Римі.

При висвітленні питань, що стосуються виникнення і розвитку сім'ї та шлюбу, використано праці В. М. Хвостова, Є. О. Харитонова, Р. Зома, С. Голдбергера та ін.

Методологічною основою роботи стали базові положення та висновки інтегрального підходу щодо праворозуміння і пізнання правових явищ, зокрема історичні та сучасні загальнотеоретичні знання щодо становлення та розвитку інституту шлюбу в Давньому Римі.

Слід зазначити, що в даному дослідженні термін «принцип» вживається як своєрідна система координат, що відображає становище чоловіка та дружини в шлюбі і виводиться з концепції індивідуальної свободи. Якщо точніше, то еволюція шлюбних відносин залежала від становища дружини (її підвладності, свободи розлучення, майнової самостійності і т. п.) [1].

Вченими-романістами встановлено, що сім'я в Давньому Римі з'явилася всередині роду внаслідок приватизації колективного майна. У відомостях про римлян, що дійшли до наших часів, йдеться вже про патріархальний лад,

який міцно утвердився на основі моногамного шлюбу [2].

Метою моногамії стало народження дітей, походження яких від батька не піддавалося б сумніву. Ця беззаперечність походження була необхідною для того, щоб діти як прямі спадкоємці одержали у власність майно батька. Тож, можна стверджувати, що в основі моногамної сім'ї лежали не природні, а економічні умови. Панування чоловіка в сім'ї та народження дітей — такою була виняткова мета одношлюбності, з іншого боку, шлюб розглядався як обов'язок перед богами, предками, державою [3; 4].

Принцип моногамного шлюбу забезпечувався такою умовою вступу в шлюб, як неперебування в іншому неприпиненому шлюбі. Жодних перешкод для вступу в другий шлюб, після припинення попереднього, римське право не передбачало. Однак вдова мала дотримуватись жалобного року та не вступати в другий шлюб раніше спливу 10-місячного строку після смерті чоловіка (*tempus lugendi*). Метою такого обмеження був не лише прояв поваги до померлого, а й уникнення можливих сумнівів при встановленні батьківства. Адже сформульована римлянами презумпція батьківства батьком дитини визнавала чоловіка її матері. Якщо вдова в цей період все ж виходила заміж, то ризикувала бути підданою суспільному осуду [5].

Отже, принцип моногамності шлюбу полягав у стійкості та постійності відносин між чоловіком і жінкою та зародився внаслідок суспільного розвитку, а саме розкладу родового ладу, утворення приватної власності, однак аж ніяк не в якості заснованого на згоді союзу між чоловіком і жінкою.

В архаїчний (царський) період розвитку Риму (753—509 рр. до н. е.), з'явилися положення, які регламентували шлюбно-сімейні відносини, суть яких спрощено можна звести до двох принципів: жорсткої статеві-вікової субординації (полягав у тому, що всі члени сім'ї підпорядковувалися домовладці (*paterfamilias*) однаковою мірою і були під його владою абсолютно безправними) та відсутності індивідуальної виборності на всіх стадіях сімейного циклу (полягав у

домінуючому статусі домовладки, який був «органом», що слідкував за дотриманням суворих традицій римської сім'ї, в його руках були зосереджені економічні ресурси, він приймав основні рішення, відповідно до чого сімейні ролі жорстко закріплені).

Для цього найдавнішого періоду римської історії був характерним шлюб, у якому дружина підпорядковувалась владі чоловіка (*cum manu mariti*).

Слід наголосити, що звичний переклад *cum manu*, як «під владою чоловіка» не завжди відповідає цьому змісту. Наприклад, якщо чоловік перебував під владою *paterfamilias*, то і його дружина опинялась під владою домовладки, а не свого чоловіка.

Шлюб у цей період розглядався суто як фактичні відносини, що розвивалися поза вузькою сферою права. Зокрема такий тип шлюбу, як *confarreatio*, відзначався особливою формальністю та складним ритуалом, що мав яскраво виражене релігійне забарвлення. Він здійснювався у присутності десяти свідків, які були представниками десяти курій, за участю жерців. При цьому здійснювалися сакральні обряди, які супроводжувалися проголошенням різних формул і жертвопринесенням. Серед цих обрядів основне місце посідало посвячення і куштування молодими ритуального хліба. Цей шлюб був нерозривний і дружина ставала «спільницею чоловіка у всьому добрі та святинях» [6].

Вкрай рідко патріархальний шлюб встановлювався шляхом символічної (іноді реальної) купівлі-продажу (*coemptio*). Традиційно вважають, що «продавцем» був батько або опікун нареченої, а сама жінка — лише пасивним об'єктом угоди. Однак деякі історики права звертають увагу на те, що в давньоримських джерелах жінка згадується як така, що «вчиняє коемпцію» (*facit coemptionem*). А роль її батька порівнюють з роллю опікуна невідвладної жінки, яка може «вчиняти *coemptio*» у власних (не батька чи опікуна) інтересах. У пізньоримській літературі також згадується *coemptio*, але вже як обряд взаємної купівлі один одного — чоловіком та дружиною. Тож, *coemptio* у Давньому Римі

розглядали як спосіб переходу під владу домовладки шляхом купівлі-продажу, з метою встановлення влади (манципації) над жінкою. Однак при укладенні шлюбу шляхом *coemptio* жінка набувала не статусу рабині, а статусу доньки, внаслідок чого отримувала майнові «права доньки» [7].

Втім генетично пов'язаний з традиційним уявленням про шлюб був спосіб переходу жінки під владу чоловіка, шляхом *usus*, внаслідок якого дружина (*nupta*) переходила в сім'ю чоловіка на правах доньки після безперервного протягом року спільного проживання з чоловіком. Дружина могла перешкодити встановленню *manus*, перервавши плин терміну давності, покинувши дім чоловіка на три ночі (*usurpatio trinotio*). Таким чином, зароджується новий елемент шлюбу — свобода вибору жінки вступати в шлюб *cum manu mariti* чи ні.

У випадку коли жінка вступала в шлюб *cum manu*, її правосуб'єктність повністю поглиналась правосуб'єктністю чоловіка. Зокрема чоловік міг продати її в рабство, мав право пред'являти вимогу до будь-якої третьої особи про повернення дружини за тими самими правилами, що передбачали повернення майна, яке опинилося в чужому незаконному володінні.

Щодо майнових відносин подружжя, то єдиним суб'єктом майнових прав був чоловік. Йому належало не лише майно, набуто в шлюбі, а й майно дружини, набуто нею до шлюбу [8].

Архаїчні уявлення римлян про шлюб знаходимо також у праці грецького історика I ст. до н. е. Діонісія «Римські стародавності», в якій викладено історію Риму у період із стародавніх часів до Першої Пунічної війни (264 р. до н. е. — 241 р. до н. е.). У праці наведено значну частину приписів першого легендарного царя Риму — Ромула, що стосувались сімейного життя, зокрема: покарання невістки за нешанобливе ставлення до батька чоловіка; встановлення становища жінки як господині дому і спадкоємиці після смерті чоловіка поряд із дітьми; заборона дружині залишати чоловіка й заборона чоловіку продавати дружину під загрозою принесення тако-

го чоловіка в жертву підземним богам та ін. [9].

У вищезгаданій праці Діонісій розкриває суперечливе становище дружини у Римі. Зокрема чоловік мав у власності дружину так само, як і майно; разом з тим, мудра та у всьому слухняна дружина була господинею дому поряд із чоловіком. Крім того, право спадкування дружини, яка спадкувала у рівних частках з дітьми, полягало в тому, що після смерті чоловіка дружина ставала його спадкоємицею, як донька після батька. У випадку, якщо чоловік помирав бездітним та не залишав заповіту, дружина ставала господинею всього залишеного ним майна.

Деякі вчені у своїх дослідженнях також звертають увагу на стародавні формули, в яких наречені зображені стоячи один проти одного, як партнери шлюбного союзу. Це знайома римська формула: «*Ubi tu Gains, ego Gala*» («Якщо ти Гай, то я Гала») [10].

З огляду на викладене, патріархальна влада чоловіка над дружиною не була вихідною точкою розвитку шлюбних відносин. Принцип «партнерства» подружжя виражався також у триваючому зв'язку жінки з батьківською сім'єю навіть після переходу під владу чоловіка. Зв'язок з сім'єю батька полягав, наприклад, у праві спільно карати дружину, яка провинилася.

Парадоксально, що саме становище дітей під владою батька стало основою для визначення статусу дружини. Доречно пригадати, що саме підвладне становище «дитини» разом з тим позначало приналежність до батьківського дому. Оскільки дружина, виходячи заміж, втрачала зв'язок з власною сім'єю, тому «статус доньки», який вона набувала внаслідок укладення шлюбу *cum manu*, став в архаїчну епоху єдиним способом вираження уявлення про спорідненість чоловіка та жінки [11].

Очевидно, що альтернативою штучному «статусу доньки» у сім'ї чоловіка могло бути збереження за жінкою її природного становища доньки у батьківському домі.

Так, уже у Законах XII таблиць (V ст. до н. е.) згадувався шлюб без переходу

дружини під владу чоловіка (*sine manu*). Ймовірно, що укладення такого шлюбу переслідувало зазначені вище цілі.

В період Республіки (509—530 рр. до н. е.) держава утвердила свої позиції при регулюванні деяких питань сімейного життя.

Юристи Давнього Риму зосередили увагу на «людському» (а не на «божественному») праві, що відображено у Інституціях Юстиніана, де зазначено, що в шлюб вступають римські громадяни, які відповідають встановленим законом вимогам.

Тож легітимність шлюбу визначалась дотриманням установлених законом умов, які стосувалися особистих властивостей і статусу осіб, котрі мали намір укласти шлюб. Як наслідок виділяються такі принципи інституту шлюбу, як досягнення шлюбного віку (*pubertas*) та відсутність споріднення (*connubium*) [12].

Із легітимацією шлюбного зв'язку також тісно пов'язана правова категорія «згоди» як елемента двосторонньої угоди (*contractus bilateralis*). Якщо в шлюб вступали особи, що перебували під владою свого домовладки (*persona alieni iuris*), то, крім їх згоди, потрібна була ще згода батьків наречених [13].

В період розвитку імператорського законодавства (30 р. до н. е. — 476 р. н. е.) домінуючою формою і джерелом права став закон. Внаслідок пристосування старих дефініцій до нових правових умов деформації зазнало багато інститутів класичного права. Разом із тим, оновлюється розуміння принципів та інститутів приватного права [14].

Оскільки шлюб *cum manu* повністю зник у другій половині класичного періоду (17 р. до н. е. — 284 р. н. е.), то дружина, за загальним правилом, залишалася членом батьківської сім'ї. Дружина, яка не перебувала під владою чоловіка, швидше була його рівноправним партнером, хоч головою сім'ї залишався чоловік. А вже в посткласичний період (284—476 рр. н. е.) шлюб розглядається як наслідок добровільного волевиявлення чоловіка та жінки [15].

Згода на шлюб виражала *affectio maritalis* — рішення поєднати життя, та була пов'язана з вимогою *honor mari-*

talis — поважати один одного. Юридичного характеру шлюбу надавала саме ця моральна сторона «згоди» у поєднанні з *ius connubii* — правом на шлюб. Формальною стороною шлюбу була попередня домовленість, яка не мала значення для його укладення.

Враховуючи вищенаведене, становлення принципу добровільності шлюбу тісно пов'язане з порушенням єдності староримської патріархальної родини та утвердження форми подружнього союзу без переходу під владу чоловіка (*sine manu*).

Щодо принципу рівності подружжя, який зародився в шлюбі *cum manu*, саме в шлюбі *sine manu* цей принцип значно розвинувся.

Зокрема дружина набувала ім'я чоловіка, поділяла його громадянське становище (*dignitas*), мала спільне з чоловіком місце проживання, чоловік повинен був її утримувати, представляти і захищати в суді (проте в разі незгоди між подружжям остаточне рішення було за чоловіком). Подружжя зобов'язувалось до взаємної вірності, порушення якої давало достатні підстави для розлучення (крім того, зрада дружини була кримінально караним злочином).

Принцип взаємно поважати та любити один одного юридично проявлявся в забороні подружжю пред'являти одне до одного інфамні позови (принижуючі честь), а також у забороні свідчити один проти одного. Крім того, чоловік був покровителем дружини, тому образа, завдана їй, була *injuria mediata* для чоловіка, яку він мав право обстоювати в суді від свого імені [16].

Разом із тим, оскільки в сім'ї *sine manu* дружина не перебувала під владою чоловіка, а була його рівноправним партнером, в основі майнових відносин подружжя лежав принцип роздільності їх майна. Майно жінки і чоловіка становило зовсім незалежні одна від одної маси.

Усе, що жінка мала до шлюбу, і те, що вона набула під час шлюбу, належало їй, було її власністю, якою вона могла розпоряджатися і користуватися, не питаючи на те згоди чоловіка.

Чоловік та дружина могли вступати в найрізноманітніші майнові відносини.

Дружина могла доручити чоловікові управління всім своїм майном. З цією метою між ними укладався договір доручення. Однак, якщо стосовно якоїсь речі між подружжям виникав спір з питання власності, то допускалася презумпція, що річ належить чоловікові, аж поки дружина не доведе протилежного [17].

У Римі було прийнято давати придане з боку дружини (*dos*) і дошлюбний подарунок з боку чоловіка (*donatio propter nuptias*).

Мотивами заборони дарування між подружжям (*donatio inter virum et uxorem*) слугувало прагнення захистити кожного з подружжя від невігідних наслідків та від неправомірної експлуатації один одного.

Очевидно, свобода розлучень розвивалася під дією тих самих факторів, що і шлюб *sine manu*.

Подружжя розлучалось як за взаємною згодою (*divortium communi consensu*), так і з односторонньої ініціативи. Тож розлучення з ініціативи дружини стало визнаватися нормою.

Однак одностороннє розлучення мало мати вагомі підстави (*divortium bona gratia*), наприклад, вступ до монастиря, зрада, посягання одного з подружжя на життя іншого.

У свою чергу, двоєженство розглядалось як злочин (*stuprum*), який вважався скоєним незалежно від того, чи відбувся *coitus*, і карався смертю як для дружини, так і для чоловіка.

Отже, еволюція принципів регулювання шлюбних відносин у Давньому

Римі тісно пов'язана з правовим становищем дружини та не була пов'язана з безпосередньою ціллю укладення шлюбу, а саме — народженням дітей.

Можна зробити **висновок** про істотний прогрес у розвитку принципів регулювання шлюбних відносин у Давньому Римі. Насамперед, в особистих немайнових відносинах спостерігається утвердження принципу рівності подружжя у своїх правах і обов'язках та утвердження принципу поваги до особи; регулювання майнових відносин подружжя на основі принципу роздільності їх майна.

У ході історичного розвитку інституту шлюбу виділились його суттєві ознаки: спільність проживання; вільне волевиявлення сторін; наявність шлюбного віку; відсутність близького споріднення та іншого не припиненого шлюбу; свобода розірвання шлюбу та введення провини в базу розлучення та в основу його наслідків.

Принципи регулювання шлюбно-сімейних відносин зародились у Давньому Римі, вдосконалювались в процесі рецепції римського приватного права та поступово стали важливими елементами інституту шлюбу в країнах континентального права.

Дослідження та відпрацювання єдиних принципів і підходів до впорядкування шлюбно-сімейних відносин сприятиме зближенню та правовій уніфікації національних законів та доктринальної згуртованості систем права європейських держав та України.

ПРИМІТКИ

1. Культура Древнього Рима: в 2 т. / отв. ред. Е. С. Голубцова. — М. : Наука, 1985. — Т. 2. — С. 238.
2. Орач Є. М. Основи римського приватного права : навч. посіб. / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. — Л. : Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. — С. 60—61.
3. Дроніков В. К. Римське приватне право / В. К. Дроніков. — К., 1961. — С. 53.
4. Sohm R. Instytucje, historja i system rzymskiego prawa prywatnego. Cz. 3:Pravo familijne i spadkowe / R. Sohm. Warszawa : «Biblioteka Polska», 1925. — S. 453.
5. Підпригора О. А. Основи римського приватного права : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / О. А. Підпригора. — К. : Вентурі, 1997. — С. 92.
6. Иоффе О. С. Основы римского гражданского права / О. С. Иоффе, В. А. Мусин. — Л., 1974. — С. 243.
7. Культура Древнього Рима : в 2 т. / отв. ред. Е. С. Голубцова. — М. : Наука, 1985. — Т. 2. — С. 65.

8. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. — Минск : Харвест, 2002. — С. 38—39, 43—44.
9. Цивільне право України (традиції та новації) : монографія / авт. кол. ; за заг. ред. Є. О. Харитоновна, Т. С. Ківалова, О. І. Харитонової. — О. : Фенікс, 2010. — С. 249—250.
10. Франчози Дж. Институционный курс римского права / Дж. Франчози ; пер. с итал. — М. : Статут, 2004. — С. 142—144.
11. Nunez Paz M. I. Consentimiento matrimonial y divorcio en Roma / Acta Salmanticensia. — Spanish Edition, 1988. — P. 24.
12. Підпригора О. А. Зазнач. праця. — С. 167.
13. Культура Древнего Рима : в 2 т. / отв. ред. Е. С. Голубцова. — М. : Наука, 1985. — С. 139.
14. Goldberger Stanislaw. Prawo rzymskie / Stanislaw Goldberger. — Lwow : Biblioteczka Filomaty, 1934. — Nr. 9. — S. 22.
15. Nunez Paz M. I. Зазнач. праця. — Р. 29.
16. Хвостов В. М. История римского права / В. М. Хвостов. — 7-е изд. — М. : Моск. науч. изд-во, 1919. — С. 356—358.
17. Орач Є. М. Зазнач. праця. — С. 68—71.

Балко Олеся. Принципы правового регулирования брачных отношений в Древнем Риме.

В статье на базе анализа закономерностей правового регулирования супружеской жизни в Древнем Риме исследован процесс становления и развития принципов регулирования брачных отношений, их совершенствования в процессе рецепции римского права и место в правовых системах стран континентального типа.

Ключевые слова: моногамность брака, принцип «партнерства» супругов, договорная концепция брака, раздельность имущества супругов.

Balko Olesia. Principles of legal regulation of marriage relationships in Ancient Rome.
Based on analysis of relations between husband and wife the article examines patterns and development of regulating married life in Ancient Rome, their improvement during the reception of Roman private law and place in the legal systems of continental type.

Key words: monohamnist marriage, the principle of «partnership» of marriage, negotiated concept of marriage, the resolution of family property.